

РАХНО О.Я.

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРАФА В.О. МУСІНА-ПУШКІНА

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та земської діяльності сосницького повітового та чернігівського губернського предводителя дворянства графа В.О. Мусіна-Пушкіна.

Володимир Олексійович Мусін-Пушкін (1868-1918) - відомий громадський діяч не лише Чернігівщини, а й Російської імперії в цілому. Втім, його життєвий шлях та земська діяльність ще не знайшли висвітлення в історичній літературі. В сучасній українській історіографії та довідковій літературі інформація про В.О. Мусіна-Пушкіна фактично відсутня. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Родоначальником графів Мусіних-Пушкіних був Олексій Іванович (1744-1817), який у чині таємного радника за часів правління імператриці Катерини II був обер-прокурором Св. Синоду, президентом Академії Мистецтв та директором “корпуса чужестранних єдиновірцев”. При імператорі Павлу Петровичу дійсний таємний радник О.І. Мусін-Пушкін 5 квітня 1797 р. був “возведений в графское Российской империи достоинство”. До того ж він був першовідкривачем шедевра давньоруської літератури “Слово полку Ігоревім”. Був одружений на княгині Катерині Олексіївні Волконській (1754-1829). Діти й онуки О.І. Мусіна-Пушкіна займали високі посади при імператорському дворі, у війську та державних установах [1, с. 22-23]. Великі маєтки Мусіних-Пушкіних знаходились у декількох губерніях, тому їх рід був записаний до 5 частини родовідних книг Санкт-Петербурзької, Полтавської, Чернігівської та Херсонської губерній.

В.О. Мусін-Пушкін народився 7 листопада 1868 р. [2, арк. 1зв.] у родині “гофмейстера Высочайшего Двора”, віце-президента Придворної контори, петербурзького повітового предводителя дворянства графа Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна (1825-1879) та його дружини графині Любові Олександрівни (1833-1917), дочки сенатора О. Г. Кушельова-Безбородька (1800-1855). Окрім Володимира, подружжя мало ще й старшого сина Олександра (1855-1918), педагога, у 1908 - 1913 рр. попечителя Одеського, а згодом Петербурзького навчальних округів, сенатора (1913), попечителя Ніжинського історико-філологічного інституту. За значний внесок у розвиток міста Ніжина 3 травня 1882 р. “Высочайшим соизволением” графу Олександру Мусіну-Пушкіну згідно клопотання “Нежинского городского общества” було “присвоено звание почетного гражданина г. Нежина” [3, с. 547].

Здобувши освіту в імператорському Олександрівському ліцеї з чином X класу, В.О. Мусін-Пушкін 24 травня 1891 р. був призначений на службу в Міністерство юстиції і 14 червня відряджений на роботу до канцелярії 1-го департаменту Сенату із затвердженням у чині колезького секретаря.

Рахно Олександр Якович - кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Поряд з успішним просуванням по державній службовій драбині, В.О. Мусін-Пушкін отримав і придворний чин - "Высочайшим указом, данным 30 августа 1894 года на имя министра Императорского Двора, Всемилостивейше пожалован в звание Камер-Юнкера Двора Его Императорского Величества" [2, арк. 1зв.-2]. В.О. Мусін-Пушкін побрався з дочкою дійсного статського радника, графинею Єлисаветою Василівною Капніст (1868-1944), правнучкою відомого поета В.В. Капніста. Подружжя мало синів Олексія (1893-1966), Василя (1894-1959), Мстислава (1899-1960), Андрія (1903-1969), Іллю (1908-1989) та дочок Варвару (1892-1970) і Любов (1897-1939) [2, арк. 2-4]. Зазначимо, що всі вони внаслідок революції 1917 р. та громадянської війни, яка незабаром охопила територію колишньої Російської імперії, опинилися за кордоном в еміграції.

В.О. Мусін-Пушкін був спадкоємцем значної земельної власності. На початку ХХ ст. його мати володіла в Одеському повіті Херсонської губернії 21053 дес. землі, в Полтавській губернії у Пирятинському повіті мала 41451 дес., у Переяславському - 2026 дес. і Лохвицькому - 589 дес. Значні маєтки були у неї і в Чернігівській губернії. Зокрема, у Ніжинському повіті Мусіни-Пушкіни мали 7962 дес., у Козелецькому - 5563 дес., Сосницкому - 5734 дес., Борзенському - 1568 дес. До того ж, у Молозькому повіті Ярославської губернії у їхньому володінні перебувало 14810 дес. землі. Ще у їхній власності перебувало три кам'яних будинки в С.-Петербурзі [2, арк. 1зв.-2зв.]. Усе це перейшло у власність В.О. Мусіна-Пушкіна. Йому також належали цукрові заводи "Носівка-Козари", "Яготин" та побудовний ним цукрозавод у с. Лісняки Пирятинського повіту Полтавської губернії [4].

З 1895 р. розпочинається громадська діяльність В.О. Мусіна-Пушкіна на виборних дворянських та земських посадах. 7 лютого за обранням дворянства столичного повіту він приступив до виконання обов'язків депутата Петербурзького дворянського депутатського зібрання, а згідно обрання Лохвицького повітового земського зібрання 13 лютого 1896 р. указом Сената він був затверджений на посаді почесного мирового судді вище названого повіту Полтавської губернії. 28 лютого того ж таки року Сенат затвердив В.О. Мусіна-Пушкіна почесним мировим суддею ще й по Сосницькому та Одеському повітах відповідно Чернігівської та Херсонської губерній. Початок його активної громадської діяльності незабаром був відзначений владою. 26 лютого 1896 р. В.О. Мусін-Пушкін був нагороджений срібною медаллю у пам'ять імператора Олександра III [2, арк. 2зв.-3зв.].

30 березня 1896 р. за розпорядженням міністра юстиції В.О. Мусін-Пушкін був відряджений до Москви у складі канцелярії Сенату для участі у коронуванні імператора Миколи II Олександровича та його дружини Олександри Федорівни. 21 квітня він був призначений помічником церемоніймейстера на час проведення церемонії коронування. Напевно, В.О. Мусін-Пушкін виконав свої обов'язки на належному рівні, оскільки вже 14 травня 1896 р. був нагороджений срібною медаллю "на Андреевской ленте в память святого Коронования Их Императорских Величеств", а ще через тиждень імператорським указом йому було наказано "быть в должности церемониймейстера Высочайшего Двора, с оставлением в занимаемой должности". Невідомо, які дипломатичні доручення виконував В.О. Мусін-Пушкін, за які турецька влада незабаром нагородила його орденом

“Меджиджие” 3 ступеня, але імператор 24 серпня 1897 р. дозволив прийняти і носити нагороду [2, арк. 3зв.-6].

Разом із тим, В.О. Мусін-Пушкін знову був обраний почесним мировим суддею Лохвицького повіту Полтавської та Сосницького повіту Чернігівської губерній на три роки з 1896 р. і був затверджений на цих посадах Сенатом відповідно 24 січня та 21 березня 1897 р. [2, арк. 3зв.-4].

Зазначимо, що з 1895 р. і фактично до літа 1917 р. В.О. Мусін-Пушкін постійно обирався сосницьким повітовим та чернігівським губернським земським гласним і активно працював у земських установах [5, с. 35]. З літа 1899 р. громадська діяльність В.О. Мусіна-Пушкіна була переважно пов'язана з Чернігівською губернією, оскільки дворянство Сосницького повіту обрало його повітовим предводителем дворянства. Чернігівський губернатор затвердив обрання 4 жовтня того ж таки року [2, арк. 6зв.-7]. Маючи високий авторитет, В.О. Мусін-Пушкін декілька разів переобирався повітовим предводителем дворянства і за посадою головував на засіданнях Сосницького повітового, а також був членом Чернігівського губернського земських зібрань. Разом із тим, сосницькі земці кожні три роки довіряли йому посаду почесного мирового судді по Сосницькому повіту [6, с. 1].

За обранням Сосницького повітового земського зібрання 16 січня 1896 р. В.О. Мусін-Пушкін увійшов до ревізійної та був обраний до складу проектної комісії губернського земства [5, с. 105, 110]. У наступні роки він обирався на ці посади, а також до складу кошторисної комісії [7, с. 976] і виконував покладені на нього обов'язки. Так, на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 17 лютого 1897 р. В.О. Мусін-Пушкін доповів висновки ревізійної комісії стосовно додаткових видатків губернської управи по виконанню кошторису 1896 р. [8, с. 967]. 28 лютого того ж таки року від імені ревізійної комісії він ознайомив гласних зі станом підготовки “Описания Черниговской губернии”, яке завершував губернський статистик О.О. Русов. В.О. Мусін-Пушкін, зокрема, зазначив, що “ревизионная комиссия пришла к следующему заключению, познакомившись с трудом статистика Русова: первая часть его настолько уже закончена, что вскоре можно будет приступить к печатанию ее; что касается второй части, то она находится еще в периоде собирания сведений и собирание их не под силу одному статистику. Первую часть, по мнению комиссии, следует начать печатать; относительно же 2-ой части следует, полагает комиссия, повременить. На отпечатание 1-й части комиссия просит ассигновать 1800; на приведение в порядок материала для 2 части - 2000 р.”. Зібрання підтримало пропозицію комісії [8, с. 795].

В.О. Мусін-Пушкін виконував доручення губернського земського зібрання, які потребували використання його авторитету і зв'язків в урядових колах Петербурга. Зокрема, на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 30 вересня 1899 р. під час обговорення доповіді губернської управи про проведення залізниці “Київ-Петербург” через Чернігів, В.О. Мусін-Пушкін взяв активну участь у дискусії. Обговорення завершилося ухвалою обрати депутацію від губернського земства у складі голови губернської земської управи Ф.М. Уманця, гласних Ф.А. Лизогуба, В.М. Хижнякова, О.О. Муханова та В.О. Мусіна-Пушкіна, “прося ее представить правительству все данные, выясняющие сравнительные преимущества, а также местное и

государственное значение проведения сказанной дороги по левому берегу Днепра на Чернигов” [8, с. 760]. Подібне доручення він, разом із групою чернігівських земців, отримав на засіданні губернського земського зібрання 3 червня 1907 р., коли було ухвалено порушити клопотання “в отношении направления магистрали Москва-Одесса, согласно с интересами населения Черниговской губернии” і для підтримки його в урядових кабінетах було обрано особливу комісію [9, с. 107].

Російсько-японська війна (1904-1905) не залишила осторонь земські установи Росії. З початком війни була створена Загальноземська організація на чолі із князем Г.Є. Львовим для надання допомоги хворим та пораненим воїнам на Далекому Сході. За воєнних умов Чернігівське губернське земське зібрання обрало спеціальну комісію, яка мала допомагати губернській управі у цьому напрямку. 4 березня 1904 р. до складу комісії були дообрані гласні В.О. Мусін-Пушкін та П.О. Буштедт [10, с. 372]. 5 квітня того ж таки року на спільному засіданні Чернігівської губернської земської управи та названої комісії було ухвалено рішення приєднатися до Загальноземської організації та створити лікувально-продовольчий загін Чернігівського губернського земства на 25 ліжок [11, арк. 92-93зв.]. До цих справ безпосередньо був причетний В.О. Мусін-Пушкін. Незабаром створений загін на чолі із М. Баран-Ходоровським вирушив на Далекий Схід. За рівнем оснащення він був одним із кращих, на що свого часу звертав увагу голова Загальноземської організації князь Г.Є. Львов [12, с. 292].

Зазначимо, що після завершення російсько-японської війни Загальноземська організація продовжила своє існування, зосередившись на допомозі населенню губерній, яке страждало від недородів, переселенням та погорільцям. Представником губернського земства в ній був В.О. Мусін-Пушкін.

На Чернігівських губернських дворянських виборах, які відбулися 31 травня 1905 р., В.О. Мусін-Пушкін балотувався на посаду чернігівського губернського предводителя дворянства і здобув значну кількість голосів (144 проти 93), ставши одним із двох кандидатів на цю посаду [13, с. 1]. Однак імператор 1 липня затвердив на посаді новгород-сіверського предводителя дворянства князя В.Д. Голіцина, за якого віддала голоси більшість виборців (156 проти 81) [14, с. 1].

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 18 січня - 2 лютого 1905 р. та екстренній 1-3 червня 1907 р. В.О. Мусін-Пушкін головував за посадою виконуючого обов'язки губернського предводителя дворянства [15, с. 1-2]. Зокрема, на засіданні 1 червня 1907 р. після обміну думками з приводу порядку денного поміж В.О. Мусіним-Пушкіним, М.П. Савицьким, М.В. Котляревським та Л.П. Оршаво-Орачевським зібрання ухвалило “заслухати в первую очередь доклад о реформе земского положения”. Незважаючи на те, що В.О. Мусін-Пушкін за дорученням губернатора наполягав на перенесенні обговорення питання на розгляд особливої приватної наради у складі всіх членів зібрання, “собрание отклонило предложение председателя и постановило немедленно приступить к слушанию доклада о пересмотре земского положения” [16, с. 87]. Зібрання головуєчий не закрив і доповідь була заслухана. Втім, переважна більшість гласних визнала її застарілою і зібрання ухвалило “доклад управы о пересмотре земского положения не рассматривать по существу”

[16, с. 91]. Натомість, 3 червня губернській управі було доручено зібрати необхідний матеріал для розробки питання реформи земських установ, на підставі якого особлива комісія мала підготувати відповідну доповідь для розгляду на наступному губернському земському зібранні. До складу комісії був обраний В.О. Мусін-Пушкін. Перед завершенням роботи гласний О.О. Свечин запропонував “выразить благодарность собрания гр. В.А. Мусину-Пушкину за беспристрастное и образцовое ведение собрания” і гласні одногослосно підтримали пропозицію [16, с. 111].

В.О. Мусін-Пушкін значну увагу приділяв вирішенню питання допомоги населенню Чернігівської губернії, яке періодично страждало від неврожаїв. Зокрема, він як уповноважений від Чернігівського земства у Загальноземській організації брав участь у засіданні Чернігівської губернської земської управи 15 жовтня 1907 р., на якому обговорювались заходи у зв'язку з неврожаєм, який охопив повіти губернії. Прибувши з Петербурга, граф доповів, що пільговий тариф на перевезення хліба для населення Міністерство шляхів сполучення не бажає надавати, оскільки це зменшує прибутковість залізниць. Тому, на його думку, земству “целесообразнее теперь же покупать хлеб, так как, дожидаясь льготного тарифа, можно получить убытки, вследствие возросшей цены на хлеб”. Він пропонував клопотатися про позачергове навантаження закупленого хліба [17, с. 10]. Внаслідок обговорення питання губернська управа 18 вересня ухвалила клопотатися перед урядом про виділення безпроцентної позики у розмірі 500000 руб. та “просить губернских гласных И.С. Клименко, М.В. Красовского, гр. В.А. Мусин-Пушкина и П.П. Забелло поддержать в Петербурге, как указанное ходатайство, так и другие, возбужденные земством ходатайства по продовольственному вопросу” [17, с. 13-14].

На засіданні “Губернского комитета благотворительной помощи населению Черниговской губернии, пострадавшему от неурожая” 14 лютого 1908 р. під керівництвом голови губернської земської управи М.П. Савицького розроблялися заходи для запобігання голоду. Свій внесок зробив і “член Общеземской организации граф В.А. Мусин-Пушкин”. Він повідомив, що “хлопоты об организации общественных работ не встречают сочувствия в Министерстве внутренних дел, так как, по мнению последнего, нужда населения Черниговской губернии не так настоятельна и велика, как об этом представлено местными органами самоуправления”. На його думку, “было бы полезно, если бы депутация от земства Черниговской губернии непосредственно выяснила г. председателю Совета министров степень нужды местного населения и заручилась бы его принципиальным сочувствием” та повідомити членам Державної думи “свежие данные из постановлений чрезвычайных уездных земских собраний” [18, с. 5-6]. Він також звертав увагу на необхідність звернутися до Червоного Хреста, який завжди у таких випадках відряджає у місцевості, охоплені голодом, медичний персонал [18, с. 7]. Спільними зусиллями земства, Загальноземської організації та уряду голод у губернії було подолано.

В.О. Мусін-Пушкін брав участь у розробці плану спільних дій земства та землевпорядчих комісій у справі організації переселення чернігівських селян у малозаселені райони Сибіру та Далекого Сходу [19]. Чимало корисного зробив В.О. Мусін-Пушкін для населення Сосницького повіту,

перебуваючи повітовим земським гласним та головуючи на засіданнях зібрання. Зокрема, значну увагу він приділяв розвитку освіти у Сосниці та повіті і чимало зробив для розширення шкільної мережі. Місцеве самоврядування належним чином оцінило його діяльність. Зокрема, 15 травня 1910 р. Сосницька міська дума ухвалила рішення “благодарить члена Государственной Думы И.В. Скоропадского и Сосницкого предводителя дворянства В.А. Мусина-Пушкина” за їх сприяння справі народної освіти в Сосниці [20, с. 89]. Він постійно обирався попечителем закладів культури. Так, 19 грудня 1913 р. Сосницьким повітовим земським зібранням В.О. Мусін-Пушкін був обраний попечителем Синявської земської бібліотеки-читальні, а його дружина Є.В. Мусіна-Пушкіна одногослосно обрана попечителькою Стольненських бібліотеки-читальні та лікарняної дільниці [21, арк. 11-11зв.; 22, арк. 432].

У зв'язку з тим, що 26 квітня 1911 р. помер член Державної ради від Чернігівського губернського земства М.В. Красовський, термін повноважень якого залишався більше року, були призначені дострокові вибори на цю посаду. Вони відбулись на засіданні Чернігівського надзвичайного губернського земського зібрання 6 вересня 1911 р. Записками були намічені кандидатами на балотування граф В.О. Мусін-Пушкін, М.П. Савицький, О.О. Свечин та О.О. Ракович. Першим “на закрытую баллотировку в члены Государственного Совета поставлен был граф В.А. Мусин-Пушкин, получивший избирательных 55, неизбирательных 15 голосов”. За відмовою від балотування інших кандидатів, ухвалено “считать избранным в члены Государственного Совета от Черниговского губернского земского собрания графа Владимира Алексеевича Мусин-Пушкина. Граф В.А. Мусин-Пушкин благодарил собрание за оказанную ему избранием честь” [23, с. 119].

Наступного року на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 17-18 серпня В.О. Мусін-Пушкін був повторно обраний членом Державної ради від Чернігівського губернського земства на трирічний термін [24, с. 111]. На запит міністра внутрішніх справ надіслати характеристику обраного члена Державної ради, чернігівський губернатор секретним листом від 28 серпня 1912 р. повідомляв, що “членом Государственного Совета от Черниговского губернского земского собрания на новое трехлетие минувшим чрезвычайным земским собранием вновь избран церемониймейстер Двора Его Императорского Величества граф Владимир Алексеевич Мусин-Пушкин 43 лет, окончивший Императорский Александровский лицей и владеющий в Черниговской губернии 17515 дес. земли, и примыкающий по своим политическим убеждениям к партии октябристов” [25, арк. 101-101зв.].

Водночас, як Сосницький повітовий предводитель дворянства, він продовжував головувати на повітовому земському зібранні та виконувати обов'язки губернського земського гласного. Зокрема, на Сосницькому повітовому земському зібранні 11 квітня 1912 р. В.О. Мусін-Пушкін був включений до списку осіб, які мали клопотатися перед центральними урядовими установами про спорудження ширококоліїної залізниці Сосниця-Мена та Мена-Березне [26, с. 112]. У листопаді 1913 р. він знову був обраний гласним Чернігівського губернського земського зібрання від Сосницького повіту [27, с. 3]. Авторитет В.О. Мусіна-Пушкіна у Чернігівському губернському земстві був доволі високий. Тому 8 січня 1914 р. він, згідно

обрання, у складі депутації Чернігівського губернського земства був на прийомі у імператора Миколи II, влаштованого на честь 50-річчя земських установ [28, с. 6]. З початком Першої світової війни В.О. Мусін-Пушкін разом з головою Чернігівської губернської земської управи О.О. Бакуринським 30 липня 1914 р. взяв участь у нараді представників земств у Москві по створенню Всеросійського земського союзу допомоги пораненим і хворим воїнам. На Чернігівському губернському земському зібранні 3 серпня того ж таки року він був обраний (47 проти 5) представником Чернігівського губернського земства у вищеназваному союзі. Тоді ж В.О. Мусіна-Пушкіна обрали до губернського комітету з організації допомоги хворим та пораненим воїнам. Працюючи на цих громадських посадах упродовж війни, В.О. Мусін-Пушкін зробив чимало корисного для створення шпиталів та реальної допомоги пораненим та хворим воїнам [29, с. 6].

У зв'язку із закінченням повноважень В.О. Мусіна-Пушкіна як члена Державної ради на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 1 вересня 1915 р. були проведені вибори. "В члены Государственного Совета записками были намечены граф Мусин-Пушкин и дворянин Н.П. Савицкий. В виду отказа графа Мусин-Пушкина от баллотировки, членом Государственного Совета избран Н.П. Савицкий", голова Чернігівської губернської земської управи у 1906 - 1914 рр. [30, арк. 97]. Натомість у жовтні того ж таки року В.О. Мусін-Пушкін згідно обрання дворянством губернії був затверджений імператором на посаді чернігівського губернського предводителя дворянства [31, с. 7] і головував на засіданнях губернського земського зібрання.

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 10 лютого 1916 р. "уполномоченным от Черниговского губернского земства во Всероссийский земский союз избран граф В.А. Мусин-Пушкин, а заместителем его Е.И. Малявко" [32, с. 3]. Наступного дня зібрання ухвалило постанову "избрать графа В.А. Мусина-Пушкина, Ю.Н. Глебова, Ник.П. Савицкого, Е.И. Малявко, С.И. Чернолуцкого и начальника военно-гидротехнической организации в Черниговской губернии Б.М. Васютинского лично поддерживать в Петрограде ходатайство уездных земств губернии об ассигновании средств на осуществление плана противоэпидемических мероприятий" [32, с. 5]. У середині лютого 1916 р. В.О. Мусін-Пушкін передав посаду губернського предводителя дворянства чернігівському повітовому предводителю І.І. Товстолісу, а сам як уповноважений "Общедворянской организации в военно-санитарном поезде черниговского дворянства" виїхав на Північно-Західний фронт [33, с. 7]. 20-22 червня він знову головував на Чернігівському губернському земському зібранні [34, с. 5].

У цей складний час В.О. Мусін-Пушкін значну увагу приділяв благодійній допомозі. Зокрема, на Сосницькому повітовому земському зібранні, яке розпочалось 20 жовтня 1916 р., В.О. Мусін-Пушкін прохав Сосницьке повітове земство "принять от него 5 тысяч рублей для образования капитала, проценты с которого должны надаваться на стипендии тем учительницам, которые прослужат земству не менее 2-х лет и пожелают получить медицинское образование. Собрание постановило благодарить графа В.А. Мусина-Пушкина за дар и предоставит ему выбор стипендиатов" [35, с. 3]. 13 листопада 1916 р. на засіданні батьківського

комітету Чернігівської жіночої громадської гімназії під час обговорення питання організації дешевих та безплатних сніданків для учениць П.Я. Дорошенка повідомив, що “губернский предводитель дворянства В.А. Мусин-Пушкин, сочувствуя делу организации завтраков для учащихся гимназии, пожертвовал для этой цели 200 рублей. Собрание постановило выразить жертвователю благодарность” [36, с. 5]. Така ж благодійна допомога на організацію сніданків для учнів була незабаром надана графом і Ніжинській чоловічій гімназії [37, с. 3].

Разом з тим, В.О. Мусін-Пушкін значну увагу приділяв збереженню пам'яток мистецтва та старовини Чернігівщини. 18 січня 1917 р. на його чернігівській квартирі під головуванням П.Я. Дорошенка відбулося зібрання громадських діячів, які цікавилися місцевою старовиною. Було ухвалено відкрити Чернігівський відділ Товариства захисту і збереження пам'яток мистецтва і старовини. Головою відділу було обрано графа В.О. Мусіна-Пушкіна, заступником голови П.Я. Дорошенка, секретарем В.Л. Модзалевського і скарбником І.І. Товстоліса. Детальну розробку програми діяльності відділу було відкладено до наступного більш багатолюдного зібрання [38, с. 4]. Останній раз В.О. Мусін-Пушкін головував на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання в умовах революційних подій у Петрограді 1-2 березня 1917 р. За його пропозицією перед початком зібрання був відслужений молебень “о даровании победы русскому воинству, а затем панихида по павшим воинам и по скончавшемуся в ночь с 27 на 28 февраля н. г. губернском гласном В.М. Хижнякове”. Після закінчення служби В.О. Мусін-Пушкін виступив із промовою, присвяченою пам'яті небіжчика. Наведемо її уривок, оскільки промова характеризує й самого губернського предводителя дворянства. В.О. Мусін-Пушкін, зокрема, зазначив: “Мы могли расходиться с ним [В.М. Хижняковым] во мнениях и взглядах, но каждый из нас не может не сознавать, что покойный любил земское дело, и верил в него, что он всегда открыто и смело, с высоко поднятой головой, высказывал то, что считал важным для родного населения. В этом светлая и ясная память о Василии Михайловиче должна быть примером, вдохновляющим на земскую работу и будущие поколения наших земцев” [39, с. 11]. Згідно з пропозицією В.О. Мусіна-Пушкіна зібрання одноголосно ухвалило виділити 2000 руб. на оплату лікування та похорон В.М. Хижнякова, а також призначило щомісячну матеріальну допомогу його хворій дочці Єлизаветі у розмірі 50 руб. [39, с. 11-12].

Реформа земських установ, яку проводив Тимчасовий уряд, не обійшла стороною Чернігівське губернське земське зібрання та його голову В.О. Мусіна-Пушкіна. 12 травня 1917 р. розпочалося Чернігівське губернське земське зібрання, до якого у повному складі увійшов Чернігівський губернський виконавчий комітет на чолі із І.Л. Шрагом і представники від Губернської ради селянських депутатів [40, с. 4]. На засіданні губернський предводитель дворянства В.О. Мусін-Пушкін був відсутній. Кореспондент “Черниговской земской газеты”, зокрема, повідомляв: “После отказа исполняющего обязанности губернского предводителя дворянства И.И. Товстолеса от председательствования, так как он является таковым по назначению, собрание приступило к выборам президиума собрания. Председателем избран И.Л. Шраг, первоумец, выборжец, одиннадцатъ лет

не приймавший участия в общественной жизни края, по вине старой власти” [41, с. 5]. В.О. Мусін-Пушкін був змушений відійти від активної громадської роботи. Труднощі з паливом та продовольством, які незабаром охопили країну і Чернігівську губернію, зачепили й графські маєтки. Зокрема, 19 вересня 1917 р. на засіданні при чернігівському губернському уповноваженому у справах по забезпеченню населення деревинним паливом, була ухвалена постанова про примусове зайняття дільниць у приватновласницьких лісах для розробки їх на паливо. У графа В.О. Мусіна-Пушкіна вилучалось 118,28 дес. лісу при маєтку Стольному в Сосницькому повіті, “в порядке сплошной рубки” [42, с. 3].

Доля милувала його від подій громадянської війни, що незабаром охопила країну. В.О. Мусін-Пушкін помер 17 квітня 1918 р. у Носівці. Місцева преса 26 (13) травня 1918 р. повідомляла про панахиду на “40-й день кончини графа Владимира Алексеевича Мусина-Пушкина” [43, с. 1].

Так завершив свій життєвий шлях граф В.О. Мусін-Пушкін, який відіграв помітну роль у громадському житті та зробив чимало корисного для піднесення життєвого та культурного рівня населення Чернігівської губернії наприкінці XIX - на початку XX ст.

1. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. - СПб.: С.-Петербургская Губернская Типография, 1901. - Т. 2. - Ч. 5. - 33 с.

2. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 14, спр. 3968, 8 арк.

3. Высочайшее соизволение // Черниговские губернские ведомости (далі - ЧГВ). - 1882. - № 23. - 6 июня. - Часть официальная.

4. Мохначева М.П. “Водились Пушкины с царями”: миссия о. Сергия (Мстислава Владимировича Мусина-Пушкина) в Иреме / М.П. Мохначева // II Романовские чтения. Центр и провинция в системе российской государственности: материалы конференции. Кострома, 26 - 27 марта 2009 года / сост. и науч. ред. А.М. Белов, А.В. Новиков. - Кострома, 2009. - С. 900-920.

5. Сотников С.В. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX-XXXV сессий) 1883 - 1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I-XVIII с.с.) / С.В. Сотников. - Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. - Вып. I. - С. I-XV, 1-619.

6. Служебные перемены в Черниговской губернии // ЧГВ. - 1900. - № 14. - 17 февраля. - Часть официальная.

7. Стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания XXXVI очередной сессии 1900 г., состоявшейся с 10 по 27 ноября 1900 г. - Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. - 977 с.

8. Сотников С.В. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX-XXXV сессий) 1883-1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I-XVIII с.с.) / С.В. Сотников. - Чернигов: Типография Губернского Земства, 1903. - Вып. II. - С. I-XII, 621-1295.

9. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 1907 года // Земский сборник Черниговской губернии (далі - ЗСЧГ). - 1907. - № 6. - С. 79-111.

10. Хижняков В.М. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI-XLVI сессий 1900-1909 годов / В.М. Хижняков. - Чернигов: Типография Губернского Земства, 1912. - Т. 2. - VII, 402 с.

11. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 100, 176 арк.

12. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XL очередной сессии 1904 года. - Б.м., б.м. - 314 с.

13. Хроника // ЧГВ. - 1905. - № 117. - 1 июня. - Часть неофициальная.

14. Хроника // ЧГВ. - 1905. - № 148. - 9 июля. - Часть неофициальная.

15. Хижняков В.М. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI-XLVI сессий 1900-1909 годов / В.М. Хижняков. - Чернигов: Типография Губернского Земства, 1912. - Т. 1. - VII, 567 с.

16. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 1907 года // ЗСЧГ. - 1907. - № 6. - С. 79-111.
17. Журнал заседания Черниговской губернской земской управы 15 октября 1907 года // ЗСЧГ. - 1907. - № 11. - С. 5-20.
18. Журнал заседания губернского комитета благотворительной помощи населению Черниговской губернии, пострадавшему от неурожая, 14-го февраля 1908 г. // ЗСЧГ. - 1908. - № 2. - С. 3-11.
19. Протокол Особого совещания г.г. председателей и непрременных членов землеустроительных комиссий и г.г. председателей уездных управ, созванного Черниговской губернской земской управой 10 августа 1908 г. в г. Чернигове в целях выработки плана совместных действий земства и землеустроительных комиссий по переселенческому делу / ЗСЧГ. - 1908. - № 8. - С. 124-128.
20. Сосницкая городская дума // ЗСЧГ. - 1910. - № 6. - С. 88-90.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 170, 46 арк.
22. Держархів Чернігівської обл., оп. 3, спр. 978, 500 арк.
23. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание 6 сентября 1911 года / ЗСЧГ. - 1911. - № 9. - С. 115-119.
24. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // ЗСЧГ. - 1912. - № 8. - С. 109-113.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 882, 104 арк.
26. Сосницкое чрезвычайное уездное земское собрание // ЗСЧГ. - 1912. - № 4. - С. 111-113.
27. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя (далі - ЧЗН). - 1913. - № 38. - 29 ноября.
28. ЧЗН. - 1914. - № 3. - 17 января.
29. Журналы Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 3-4 августа 1914 года. - Чернигов: Типография Губернского Земства, 1914. - 9 с.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 1178, 109 арк.
31. По Черниговской губернии // ЧЗН. - 1915. - № 43. - 23 октября.
32. Киселевич Ф. Я. Черниговское губернское земское собрание (окончание) / Ф. Я. Киселевич // ЧЗН. - 1916. - № 9. - 26 февраля. - С. 3-5.
33. По Черниговской губернии // ЧЗН. - 1916. - № 8. - 19 февраля.
34. Киселевич Ф. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание / Ф. Киселевич // ЧЗН. - 1916. - № 26. - 24 июня. - С. 4-5.
35. Сосницкое очередное уездное земское собрание // ЧЗН. - 1916. - № 50. - 9 декабря. - С. 2-3.
36. Родительский комитет // ЧЗН. - 1916. - № 48. - 25 ноября.
37. Пожертвование на организацию завтраков для учащихся // ЧЗН. - 1916. - № 50. - 9 декабря.
38. Открытие Черниговского отдела Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины // ЧЗГ. - 1917. - № 7. - 24 января.
39. Черниговское очередное губернское земское собрание // Черниговская земская газета. - 1917. - № 20. - 9 марта. - С. 11-13.
40. По Черниговской губернии // Черниговская земская газета (далі - ЧЗГ). - 1917. - № 35-36. - 2-16 мая.
41. Киселевич Ф. Я. Черниговское губернское земское собрание / Ф. Я. Киселевич // ЧЗГ. - 1917. - № 37. - 19 мая. - С. 5-6.
42. К вопросу об обеспечении топливом населения // ЧЗГ. - 1917. - № 76. - С. 2-3.
43. Новости (Чернигов). - 1918. - 26 (13) мая.

Рахно А.Я.

Земская деятельность графа В.А. Мусина-Пушкина

Статья посвящена анализу жизненного пути и земской деятельности сосницкого уездного и черниговского губернского предводителя дворянства графа В.А. Мусина-Пушкина.

Rakhno O.Y.

Zemstvo activity of the count V.O. Musin-Pushkin

The article is devoted to analysis of course of life and zemstvo activity of sosnytsya uyezd and chernigiv province marshal of the nobility count V.O. Musin-Pushkin.

Отримано 02.04.2012